

תשרי התשע"ג

בס"ד

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

דמותו של חנוך

לפרשת בראשית (על פי שיעור של הרב אמנון בזק)

כל השביעין חביבין... בדורות השביעי חביב: אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד, חנוך - ויתהלך חנוך את הא-להים' (בראשית ה', כד); באבות השביעי חביב: אברהם, יצחק, יעקב, לוי, קהת, עמרם, משה - 'ומשה עלה אל הא-להים' (שמות י"ט, ג)

ואולי רמז נוסף המורה על שלמות הוא מניין שנותיו - "חמש וששים שנה ושלוש מאות שנה" - כמניין ימי שנת החמה.

אבל לעומת זאת קשה להתעלם מן העובדה שמספר שנות חייו קטן בהרבה - פחות ממחצית - ממניין שנותיהם של הדורות שקדמו לו ושל הדורות שבאו אחריו; ובייחוד אמורים הדברים ביחס לאביו ולבנו שהאריכו ימים יותר מכול האחרים (אביו של חנוך, ירד, שחי 962 שנה, ובנו מתושלח, שחי 969 שנה). ככלל, כרוך מניין שנותיו של האדם בתנ"ך באופן ישיר בהתנהגותו: השכר על קיום המצוות הוא אריכות ימים ("את מספר ימך אמלא" - שמות כ"ג, כו; ועוד), ומאידך מעיד קיצור ימים על עונש ("ולא יהיה זקן בביתך כל הימים" - שמ"א ב', לב; ועוד). נמצא שמנקודת מבט זו מזכה התורה את חנוך ביחס שלילי דווקא.

הסתירה לכאורה בתיאור דמותו של חנוך הניבה גישות שונות להערכת דמותו בחז"ל ובמפרשים. היו שראו בהיבטים החיוביים את הביטוי המרכזי של אישיותו, ואת לקיחתו באמצע ימיו פירשו דווקא בהקשר חיובי. גישה מעין זו מצאנו גם באגדת בראשית (מדרש אגדה בובר, בראשית פרק ה כד):

ואיננו כי לקח אותו א-להים - לפי שהיה צדיק, הקב"ה לקחו מבני אדם ועשה אותו מלאך והוא מטטרון ובדרך זו הלך גם רלב"ג, שכתב:

ונה לזאת הסיבה לא זכר בו מיתה, וזכרה בשאר האנשים שנזכרו עמו, להורות על ההבדל שהיה בינו

בין הדמויות השונות שבפרשת בראשית מתואר חנוך בן ירד אך בקצרה, והוא מן האישויות שאודותן רב הסתום על הגלוי. התורה מקדישה לתיאור דמותו ארבעה פסוקים בלבד (בראשית ה', כא-כד):

ויחי חנוך חמש וששים שנה וילד את מתושלח. ויתהלך חנוך את הא-להים אחרי הולידו את מתושלח שלש מאות שנה וילד בנים ובנות. ויהי כל ימי חנוך חמש וששים שנה ושלוש מאות שנה. ויתהלך חנוך את הא-להים ואיננו כי לקח אתו א-להים

אם משווים תיאור זה למבנה הקבוע שבו נוקטת התורה ביחס לעשרת הדורות שמאדם ועד נח בולטים שני שינויים:

א. במקום הנוסחה הקבועה "ויחי X, אחרי הולידו את A, Y שנה, וילד בנים ובנות" נאמר כאן "ויתהלך חנוך את הא-להים אחרי הולידו את מתושלח".

ב. שלא כבסיומת הקבועה "ויהיו כל ימי X, B שנה, וימת", לא נאמרה מיתה אצל חנוך; חלף זאת חוזרת התורה על המשפט "ויתהלך חנוך את הא-להים" בצירוף התוספת "ואיננו כי לקח אתו א-להים".

ברור אפוא כי מדובר בדמות מיוחדת, שהכתוב מעיד עליה כי התהלכה את הא-לוהים, אבל הכתוב אינו מפרש מה משמעות הביטוי "ואיננו כי לקח אתו א-להים"? למה לקח אותו א-לוהים? מדוע קצרו חיי חנוך יחסית לשאר הדורות שבפרשה? ומה משמעותה של פרשה קצרה זו? בשיעור זה ננסה להשיב על שאלות אלו על פי דרך שהציע הרב אמנון בזק משיבת הר עציון.

הערכת אישיותו של חנוך

אין ספק שלשון הכתוב שחנוך הוא אישיות חיובית, שהרי מקרא מעיד עליו: "ויתהלך חנוך את הא-להים". אפשר שרמז נוסף לכך הוא בהיותו בן הדור השביעי לאדם הראשון, וכפי שצינו חז"ל (פסיקתא דרב כהנא, פרשה כג):

אצל חנוך, השביעי לאדם הראשון, אין אנו מוצאים חטא – אך גם אין אנו מוצאים עבודה. הביטוי המופיע אצל חנוך פעמיים – "ויתהלך חנוך את הא-להים" – יש בו נימה כפולה. מצד אחד, חנוך אמנם מתהלך את ה' – בניגוד לאדם הראשון, הירא מפני הקב"ה המתהלך בגן. מצד שני, הביטוי הייחודי 'התהלך את הא-לוהים' מלמד על עמידה ישירה מול הקב"ה, בלא התייחסות לסביבה הקיימת.

אדם הראשון נלקח, קודם חטאו, למציאות מוחשית ונצטוו לחיות בה חיים מוחשיים, "לעבדה ולשמרה"; חנוך, לעומתו, נלקח מן המציאות המוחשית למציאות מטפיזית שטיבה אינו ברור לנו – עובדה שהיא כשלעצמה מלמדת כי לקיחה זו אינה חיובית בלבד (פירוש הרש"י הירש, בראשית ה'):

ביקש חנוך להכשיר את עצמו להתהלך עם הא-להים; לשם כך התרחק מן ההמונים - מפחד או מבוז. אולם, התבודדות והתנזרות אינה דרך יהודית. הצדיקים והחסידים שלנו חיו בתוך ההמון, עם ההמון ולמען ההמון; הם ראו את תפקידם להעלות את ההמונים אליהם

ביטוי מעניין לכך אנו מוצאים במדרש (בראשית רבה פרשה כה א):

אמר ר' איבו: בראש השנה דנו, בשעה שדן כל העולם

דומה שדבריו של ר' איבו מחדדים את הנקודה שעליה עמדנו: הניסיון להתבודד מן החברה ולעמוד לבד לפני ה' לא יצלח; כל כמה שיתהלך האדם את הא-לוהים, סופו שיעמוד לדין יחד עם שאר באי עולם.

הביטוי 'התהלך את הא-להים' מצוי אך פעם אחת נוספת – אצל נח. ברם, על נח נאמר גם יותר מזה (בראשית ו', ט):

נח איש צדיק תמים היה בדרתיו את הא-להים התהלך נח

תיאורו של נח כ'צדיק תמים בדורותיו' מלמד על מעורבותו בחברה. עם זאת, עדיין מתהלך הוא 'את הא-להים', ובכל הקשור לעבודת ה' אין נח משתף את כלל הציבור עמו; אף אין הוא מבקש רחמים על דורו. דומה שזהו מקורה של נימת הביקורת בחז"ל כלפי נח, כפי שהיא באה לידי ביטוי בדבריו הידועים של רש"י שם (מקורם במחלוקת האמוראים בסנהדרין ק"ב ע"ב):

יש מרבתינו דורשים אותו לשבח: כל שכן שאילו היה בדור צדיקים היה צדיק יותר. ויש שדורשים אותו לגנאי: לפי דורו היה צדיק, ואילו היה בדורו של אברהם לא היה נחשב לכלום.

וביתר פירוט בזהר הקדוש (בראשית סז ע"ב):

מה בין משה לשאר בני עלמא, בשעתא דאמר ליה קודשא בריך הוא למשה ועתה הניחה לי וגו' ואעשה

וביניהם, כי הוא השלים נפשו והגיע לו שלמות, ושאר האנשים הם מתו בלא חמדה.

מנגד, היו שראו כנראה בשנותיו הקצרות את הביטוי המובהק לשיפוט שלילי, ומתוך כך אמרו (בראשית רבה פרשה כה א):

אמר ר' חמא בר הושעיא: אינו נכתב בתוך טימוסן של צדיקים אלא בתוך טימוסן של רשעים

גישה ממצעת, הנובעת ככל הנראה מן ההיבטים השונים העולים בפסוקים שהזכרנו, רואה את חנוך כדמות מורכבת, שטוב ורע משמשים בה בערבוביה:

א"ר איבו: חנוך חנף היה, פעמים צדיק פעמים רשע, אמר הקב"ה: עד שהוא בצדקו אסלקנו בגישה זו הלך רש"י:

ויתהלך חנוך – צדיק היה, וקל בדעתו לשוב להרשיע, לפיכך מיהר הקב"ה וסילקו והמיתו קודם זמנו, וזהו ששינה הכתוב במיתתו לכתוב: 'ואיננו' בעולם למלאות שנותיו, 'כי לקח אותו' לפני זמנו.

לגישה זו יש כאמור אחיזה מובנת היטב בפסוקים, אך עם זאת יש בה גם קושי, שהרי אין בכתוב כל רמז לרשעתו של חנוך.

לכן מציע הרב אמנון בזק לראות את אישיותו של חנוך כמורכבת – אך לא דווקא מתוך עירוב של חטא ורוע.

אדם, חנוך, נח ואברהם

נראה שדמותו של חנוך ניצבת בין ארבע הדמויות המרכזיות בתחילתו של ספר בראשית – יחד עם אדם, נח ואברהם. המשותף לארבעת האישים הללו הוא שאלת מקומו של האדם כחלק מן האנושות בעמידה מול הקב"ה, ובשורות הקרובות ננסה להציג בקיצור נמרץ קו ההולך ומתפתח בין ארבעתם בנושא זה. אדם הראשון (של פרק ב) נוצר מחוץ לנחלת ה' ונלקח אליה מאוחר יותר (בראשית ב', טו):

"ויקח ה' א-להים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה"

הוא נברא יחיד, אך לאחר מכן נעשה לו "עוזר כנגדו". לאחר שחטא איבד האדם את זכותו ואת יכולתו לחיות בגן ה'. שוב אין הוא יכול להתהלך בגן העדן, בגלל יראתו מפני הקב"ה עקב החטא (בראשית ג', ח):

"וישמעו את קול ה' א-להים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' א-להים"

והוא מוחזר למקום שממנו נוצר (ג', כג):

"וישלחהו ה' א-להים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם"

אכן, גם במקומו החדש-ישן נדרש האדם לעבוד; אך עבודה זו שוב לא תהיה בגן ה'.

חז"ל עמדו על ההבדל הזה בין הלשון שנאמרה אצל חנוך ונח לבין הלשון האמורה אצל אברהם (בראשית רבה פרשה ל):

את הא-להים התהלך נח – ר' יודה אמר: למלך שהיה לו שני בנים, אחד גדול ואחד קטון, אמר לקטון הלך עימי ולגדול הלך לפניי. כך אברהם שהיה כוחו יפה – התהלך לפני; נח שכוחו רע – את הא-להים התהלך נח מסתבר שההבדל בין "כוחו יפה" ל"כוחו רע" אינו רק בעצמה. משמעותו של הביטוי 'להתהלך לפני' היא להתהלך בתוך הארץ, עם אנשים, ודווקא מתוך מעורבות זו בחברה – להתהלך לפני ה'.

לסיכום, עמדנו על קו ההתפתחות העובר בין ארבע הדמויות המרכזיות של תחילת חומש בראשית. אדם הראשון נלקח לגן העדן, אך שם הפר את צו ה' ולפיכך נאלץ להתחבא מפני ה' המתהלך בגן ובסופו של דבר גורש משם. חנוך אכן התהלך את ה', אך הוא עשה זאת במנותק מסביבתו, ולפיכך נלקח מן העולם בטרם עת. נח התהלך אף הוא את ה' במנותק מסביבתו, אך הוא נהג כלפיה בצדק ובתמימות, ולפיכך נלקח ממנה למציאות מוחשית – ואף זאת רק באופן זמני, על מנת לצאת ממנה לבסוף ולהעמיד את היסודות לחברה חדשה. אברהם היה הראשון שהורה את הדרך לאבות ולבנים: להתהלך לפני ה', להורות לחברה את דרך ה' ולהקים אומה הקוראת בשם ה'.

אותך לגוי גדול וגו' (שמות ל"ב, י), מיד אמר משה וכי אשבוק דינהון דישראל בניי... נח דכיון דאמר ליה קודשא בריך הוא דישזיב ליה בתיבותא דכתיב ואני הנני מביא את המבול מים וגו', וכתוב ומחיתי את כל היקום אשר עשיתי מעל פני האדמה ואני הנני מקים את בריתי וגו' ובאת אל התיבה כיון דאמר ליה דישתזיב הוא ובנוי לא בעא רחמין על עלמא ואתאבידו, ובגין כך אקרון מי המבול על שמיה כמה דאת אמר כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבור מי נח.¹

אשר על כן נלקח גם נח, אך בגלל היותו מחובר לעולם יותר מחנוך, לא נלקח למציאות מנותקת מן העולם כי אם לתיבה. בזמן שהותו בתיבה חרב העולם – עובדה שהזוהר זוקף, במידה מסוימת, לחובתו. ואולם, לאחר המבול עתיד נח לשוב אל המציאות ולפתוח שושלת דורות חדשה, הממשיכה עד לאברהם אבינו.

אצל אברהם אבינו נסגר המעגל. בדומה לאדם הראשון, נולד גם אברהם מחוץ לנחלת ה' והובא אליה בצו ה' (יהושע כ"ד, ג):

ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר ואולך אותו בכל ארץ כנען

אך שלא כאדם, לא הפר אברהם את תנאי ישיבתו בנחלת ה', ושלא כחנוך וכנח, לא הסתפק הוא בהליכה את ה', במנותק מן החברה שמסביבו: אברהם קורא בשם ה'; פועל בשם הצדק וזוכה לברכת מלכיצדק; מוכיח את אבימלך על פי עקרונות הצדק והמשפט; ועוד. הביטוי הבולט ביותר להבדל בין אברהם ובין נח הוא כמובן עמידתו של אברהם מול הקב"ה בניסיון להציל את סדום – בניגוד גמור להתעלמותו של נח מגורל סביבתו. לענייננו חשוב במיוחד מה שנאמר לאברהם (בראשית י"ז, א):

ויאמר אליו אני א-ל ש-די התהלך לפני והיה תמים

לימים יסיח עבד אברהם לפי תומו כי אדונו אברהם קיים את צו ה' הזה (בראשית כ"ד, מ):

ויאמר אלי ה' אשר התהלכתי לפניו ישלח מלאכו אתך

וכך גם יאמר יעקב ליוסף (בראשית מ"ח, טו):

הא-להים אשר התהלכו אבתי לפניו אברהם ויצחק

הא-להים הרעה אתי מעודי עד היום הזה

1 תרגום: בוא ראה מה בין משה לשאר בני העולם. בזמן שאמר לו הקב"ה למשה 'ועתה הניחה לי וגו' ואעשה אותך לגוי גדול' וגו', מיד אמר משה: וכי אעזוב דינים של ישראל בשבילי?... נח, כיוון שאמר לו הקב"ה... שיינצל הוא ובניו, לא ביקש רחמים על העולם, ונאבדו, לפיכך נקראו מי המבול על שמו, כמו שנאמר 'כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבור מי נח'.